

УДК 130.2:7.038.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.39.8>

ПОСТФРОЙДИСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ «НОВОЇ» ТЕОРІЇ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ЖАКА ЛАКАНА

Ігор Печеранський

*Київський національний університет культури і мистецтв,
кафедра філософії та педагогіки
вул. С. Коновальця, 36, 01601, м. Київ, Україна*

У статті розкрито зв'язок між структурно-семіотичною теорією суб'єкта та вченням про культуру в рамках лінгвістичного психоаналізу Жака Лакана як впливового напряму семіотично орієнтованої культурфілософії у ХХ столітті. Актуалізація лаканівської культурфілософії зумовлена як нагальною потребою в розумінні сучасної соціокультурної ситуації та пов'язаних з нею викликів, так і необхідністю розроблення навчальних курсів з методологічних проблем вивчення культури та імплементацію їх в освітній процес української вищої школи.

Одним із вагомих аспектів «постфройдизму» Жака Лакана є створення в результаті лінгвістичного переосмислення психоаналізу структурно-семіотичної теорії суб'єкта, звільненої від догм трансценденталізму та ілюзій стосовно можливості абсолютного знання поза полем суб'єктивності. Лаканівський суб'єкт – по-перше, несубстанціальний суб'єкт, який розкривається лише через ідентифікацію/конкуренцію з іншими та входження в символічний порядок (Великий Інший), а, по-друге, децентрований суб'єкт або «суб'єкт розриву», коли Его є лише феноменальним рівнем глибинного позасвідомого бажання, що втілюється в мові. І підтримується цей розрив насильно через синтез та центрування з його здатністю до розрядки, компенсації та доповнення. Важливо, що сам цей суб'єкт не є до кінця чимось цілком суб'єктивним, швидше «об'єктом всередині суб'єкта» за рахунок «третього порядку Буття», тобто мовної реальності.

Обґрунтовано тезу, що культура, згідно з Лаканом, – результат дебіологізації та символізації бажання, закріплення дискретності через відтермінування задоволення або ж локалізація суб'єктом себе в розриві «між-існування», що породжує «простір нестачі» або «нестачу-до-буття». Вона є репрезентацією «\$» у межах Символічного і є наслідком травматичного розриву людини з природою як континуальністю задоволення. Лаканівський позасвідомий суб'єкт детермінований «десеміотизованою» мовою, що перетворює його на «агента символічного порядку» і «атрибут» культури.

Ключові слова: Жак Лакан, структурний психоаналіз, «постфройдизм», культурфілософія, культура, структурно-семіотична теорія суб'єкта, означник, порожнеча.

Актуальність проблеми полягає в необхідності розгляду та залученні методологічного потенціалу основних філософсько-культурологічних напрямів (еволюціонізм, марксизм, біхевіоризм, психоаналіз, постструктуралізм та ін.) до аналізу та розуміння сучасної соціокультурної ситуації, враховуючи ті ключові виклики, що ми маємо станом на початок ХХІ століття. Передусім ідеться про гуманітарні виклики новітнього часу, коли сучасне суспільство все більше зіштовхується з необхідністю переосмислення наявних стратегій та конвенцій у світлі еволюції соціокультурних відносин, конфліктів і людської свідомості. У цьому ключі окремої ваги та евристичного потенціалу набуває «семіотичний поворот» у гуманітаристиці та у зв'язку з ним семіотичний підхід до дослідження культури як епістемологічна настанова і специфічний ракурс розгляду людини, культури і суспільства, що має справу з особливим виміром існування об'єктів соціогуманітарного знання.

Сучасний світ довів, що наявні структури суб'єктивності та соціальної взаємодії, які тривалий час ефективно функціонували на інституційному та ідеологічному рівнях, утратили свою силу, авторитет і в окремих випадках навіть легітимність (ситуація з російсько-українською війною та реакція цивілізованого світу на неї – яскравий тому приклад), що доводить нагальна потреба перегляду засад міжнародної гуманітарної політики і права. У цьому ключі перспективним напрямом дослідження залишається семіотична культур-філософія в її контурах між структуралізмом і постструктуралізмом, особливо «семіотика бажання» одного з найскладніших філософів минулого століття Жака Лакана (1901–1981).

Оскільки нас цікавить рецепція лаканівських культурфілософських ідей у полі української гуманітаристики та культурології зокрема, враховуючи не лише вищеозначені виклики, але й необхідність розроблення навчальних курсів з методологічних проблем вивчення культури та їх імплементацію в освітній процес у вищій школі, то хотілося би відзначити, що в українському гуманітарному просторі праці Лакана й досі маловідомі та вивчені (значною мірою через те, що відсутні переклади основних його творів українською мовою). На відміну від західноєвропейського наукового дискурсу, в межах якого концептуалізація ідей відомого представника структурного психоаналізу досі триває, в Україні лише починають відкривати та вивчати творчість цього мислителя. Серед нечисельних спроб у цьому напрямі варто відзначити праці М. Симчича [16], О. Кирилової [6–8], О. Сухіної [17], М. Дем'янюк [3], К. Борисової-Железної [2], Є. Неліна [13], Є. Більченко [1] та ін. Також потрібно відзначити появу перекладів робіт зарубіжних дослідників про Лакана і його психоаналітичну концепцію в Україні [5; 15].

Мета статті – розкрити зв'язок між структурно-семіотичною теорією суб'єкта та вченням про культуру в рамках лінгвістичного психоаналізу Жака Лакана як впливового напрямку семіотично орієнтованої культурфілософії у ХХ столітті.

Перш ніж звернутися безпосередньо до окресленої на прикладі мети статті реконструкції, потрібно зробити низку важливих зауваг. По-перше, хотілося би погодитися з В. Мазіним у тому, що французький дослідник викликає не лише захоплення в оточуючих і тих, хто цікавиться його творчістю, але й ненависть, зокрема, і через алогічність та беззмістовність багатьох його ідей, які не мають однозначного тлумачення. Отже, ні про яку систему і чіткість дефініцій у нього не йдеться, зокрема й у частині культурфілософських рефлексій, а тому кожен, хто звертається до аналізу робіт мислителя, має справу з динамічною взаємодією різних теорій, термінологічне наповнення яких передусім залежить від позиції інтерпретатора [12]. По-друге, його культурфілософія не є цілісною концепцією, а більше набором ідей у межах постструктуралістського критицизму і розробленої ним структурно-лінгвістичної версії психоаналізу, котра є спробою звільнення фройдизму від натуралістичного змісту (дебіологізація та гуманітаризація). Так виник «постфройдизм» Лакана як результат відмежування психоаналізу від клінічної практики та руху в бік «чистої» філософії. У процесі цього руху помалу окреслювалися контури лаканівської теорії суб'єктності, як, власне, і його культурфілософські рефлексії.

А все почалося з виступу «Функція і поле мовлення і мови у психоаналізі» на Римському конгресі у 1953 р., в якому Лакан сформулював дві програмні ідеї – позасвідоме структуроване як мова та воно постає як дискурс Іншого. Важливо зрозуміти логіку становлення цих засадничих положень, а саме впродовж 1930–1940-х рр. французький учений досліджував проблеми нарцисизму й уявних ідентифікацій та, як наслідок, розробив концепцію «стадії дзеркала», суть якої полягала в тому, що Его є джерелом самовідчуження й «кілюзорним розумінням», воно прагне постійного заміщення втраченого об'єкта бажання, що укорінене у сфері позасвідомого, а тому не може бути центром свідомості та

ототожнюватись із суб'єктом [11, с. 27]. Далі на основі постструктуралістської інтерпретації та доповнення фрейдівської структури психіки Лакан формулює власну топіку, яка передбачає три реєстри психіки – Уявне (формування Его через ідентифікацією з Іншим як відчуження), Символічне (представлене соціальним контекстом чи «культурним порядком» у розумінні К. Леві-Стросса, порядком, опосередкованим мовою) та Реальне (те, що не підвладне символізації, на кшталт фрейдівського Id).

І так ми поступово підходимо до розуміння суті культурфілософського підходу Лакана, коли він описує відносини між суб'єктом та Реальним як Іншим, де існує як Інший, іншими словами зникає як суб'єкт рефлексивної свідомості та агент висловлювання і з'являється як носій останнього, як суб'єкт бажання. «Моя суб'єктивність може бути означена лише через те, що є нередукованим не-я... У мові я займаю місце, що визначає мою унікальність відносно всіх інших, тоді як поза мовою моя унікальність взагалі не може бути артикульована» [19, с. 67]. Саме в такий спосіб французький філософ виводить бажання в семіотичний простір та на протигагу декартівському принципу *cogito* постулює лінгвістичну свідомість, що ніколи не тотожна самій собі та існує як мережа знакових відносин, спричинених ефектами зовнішнього світу, такого собі «позасвідомого суб'єкта», що є джерелом дискурсивних та культурних практик.

Незважаючи на це, Ж. Лакан використовує методологічний потенціал картезіанського принципу сумніву, щоб піддати критиці субстанційну єдність суб'єкта й розкрити символічну структуру позасвідомого, яка передує будь-якому суб'єктові та постає визначником його культурної ідентичності. А все тому, що позасвідоме завдяки мові, по-перше, вписане в культурний контекст, а, по-друге, втілюється в нескінченній кількості значень і метафоричних варіацій, забезпечуючи автономію означника по відношенню до означаного (суттєва відмінність від підходу Ф. де Соссюра). Протест проти свідомого Его, яке постає як інструмент синтезу, Лакан виражає як на прикладі обгрунтування синхронії означника та уподібнення мовних процесів психічним процесам зміщення і згущення, щоб уникнути контроль із боку свідомості, так і через відмову від фрейдівської біологічної об'єктивності на користь структурної об'єктивності.

І ця відмова прямо пов'язана з лаканівською реінтерпретацією Фрейда, внаслідок якої метафізична стихія бажання втілюється в слові, яке формує безперервний символічний лад, котрий заміщує предметну реальність і укорінює в собі суб'єктивність. У такий спосіб фрейдівське Его перетворюється, як вірно зазначила О. Кирилова, не лише на суб'єкт означника, суб'єкт бажання, суб'єкт мовлення чи суб'єкт нестачі, але й на суб'єкт розриву, що перебуває під владою бажання, агресії та нарцисизму. У цьому суть так званої «лаканівської алгебри», в основі якої знаходиться знак «\$» – *sujet barré* або суб'єкт, перекреслений мовою як порядком Іншого, що символізує його самонегачію і самозаперечення, розрив між собою та своїм ідеальним «Я». Саме завдяки цьому «розриву» суб'єкт несвідомо локалізується та спростовується системою означників. Серед іншого, проявом цього внутрішнього розриву є структурна алієнація середовища або «відшарування», коли «ми спостерігаємо розрив не лише в структурі, а й в акті, який є безсумнівно травматичним. Одного разу розщеплений суб'єкт може бути розщепленим вдруге, втретє <...> у шизоаналізі Ж. Дельоза ця континуальність відтворення розриву називається: «рвати індивідуальну карту суб'єкта» [8, с. 39].

Лише суб'єкт на перетині різних знакових форм, у гущі сублімацій та відчужень, що постає як «агент символічного порядку» і нескінченна нестача та боротьба за цілісність, якою рухає бажання в якості десуб'єктивованої енергії ствердження, набуває культурного статусу. «У Ж. Лакана суб'єкт перестає бути субстанційною цілісністю, він є «ніщо»,

«порожнеча», заповнена змістом символічного, а тому являє собою своєрідний «атрибут» культури, за допомогою якого вона себе оприявнює» [17, с. 58].

З огляду на це постфрейдистська концепція культури французького вченого ґрунтується на ідеї тотальності порядку символічного як «ланцюга означників». Саме символічне виявляє позасвідоме як сукупність впливів із боку мови, під дією яких перебуває суб'єкт, конституційований означниками [10, с. 136]. Позасвідомий суб'єкт, який втратив субстанційну єдність, проявляє онтологічну активність через сукупність відносин всередині семіозису, який передує суб'єкту та уможливує його соціокультурне позиціонування. Як бачимо, лаканівське позасвідоме детерміноване силовим полем і структурними особливостями мови, що знаходяться в основі всіх проявів людського духу та культури (релігія, міф, мистецтво).

Таким чином, у фокусі уваги Ж. Лакана опиняється структуралістська або конститутивна негація, яка є конститутивною в силу того, що формує «ланцюг означників» через опозиції та відмінності, що дає підставу йому говорити про «порожнечу» як джерело всіх можливих опозицій. Справа у тому, що ще до появи власне будь-яких людських стосунків уже існують зв'язки в природі, які уможливають означники, котрі у свою чергу структурують людські стосунки. Йдеться про біологічну континуальність потреби, що закликає до задоволення. Натомість логіка культури дискретна, витоки якої містяться в глибинах бінарних опозицій, коли бажання структурується та словесно відтворюється. На цьому етапі бачимо вихід бажання за межі біологічно-тілесної організації Я та розкриття «порожнечі», коли стверджується незавершеність і дискретність буття, що прирікає Я на постійні пошуки самого себе.

Культура – результат дебіологізації та символізації бажання, закріплення дискретності через відтермінування задоволення або ж локалізація суб'єктом себе в розриві «між-існування», що породжує «нестачу-в-собі» або «нестачу-до-буття» (*manque-à-être*). І підтримується цей розрив, що пояснює особливості культурних механізмів, насильно через синтез і центрування з його здатністю до розрядки, компенсації і доповнення.

Виходить, що культура виникає внаслідок фундаментального дисбалансу і травматичного розриву людини з природою як континуальністю задоволення. Йдеться про «закон останньої структури», що стосується регістру Реального, коли реальність спрямовується до сингулярності як власної межі, не досягаючи її. За твердженням Ж. Лакана, з нею ж і узгоджується людське існування [11, с. 28–30]. Природа травми, що є однією з модальностей Реального, – у сукупності точок екстремуму як досвіди радикальних порушень, у зіткненні з цим Реальним у його «жахливій неартикульованості» через його недоступність і непідвладність раціоналізації та символізації. У тому й небезпека, що Реальне як світ об'єктів і несимволічного досвіду саме по собі не володіє онтологічною стійкістю, це порожнеча в статусі об'єкта бажання, проте яка спричиняє зміни, що породжують «простір нестачі», навколо якого структурується символічний порядок та формується «ланцюг означників» [14, с. 43].

Якщо в Уявному суб'єктивність постає ілюзією, що утворюється на основі ідентифікації з Еґо як проникаючим всередину суб'єкта чужорідним об'єктом, а в Символічному суб'єкті перекреслений (\$) та підмінений означниками, котрі репрезентують його в просторі мови та культури, та безособовій логіці яких він підпорядковується, то лише в Реальному «суб'єкт <...> і здобуває безпосередньо суб'єктивний вимір, але проявляється це лише в його вислизанні з-під визначеностей, якими він схоплюється в уявному й символічному регістрах» [18, с. 21]. Співвідношення між цими формами за допомогою метафори шахів розкриває С. Жижек: Уявне – те, як конкретно виглядають фігури та як вони називаються,

Символічне – правила, за якими дані фігури рухаються на дошці, і, нарешті, Реальне – непередбачувані обставини, пов'язані з гравцями (інтелект, підготовка, втома тощо), які здатні порушити нормальний хід гри [5].

Важливо зауважити про певну еволюцію поглядів Ж. Лакана на концепцію Реального і травми [4, с. 74, 163–164]. Якщо у 1950-х рр. він трактує Реальне як досимволічну дійсність, а травму як уявну сутність, що ще не зазнала остаточної символізації, то вже у 1970-х рр. він відокремлює Реальне від Символічного та Уявного, дає зрозуміти, що вони онтологічно несумісні. Реальне як сукупність травм відкидає ключові означники культури, бо це порожнеча, а будь-яка травма описується ним як непрозоре ядро культури, що протистоїть символізації, проте необхідне через свій витіснений характер.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно відзначити, що одним із вагомих аспектів «постфройдизму» Жака Лакана постає віра в необхідність і можливість побудови «нової» науки про суб'єкта, звільненої від догм трансценденталізму та ілюзій відносно можливості абсолютного знання поза полем суб'єктивності. У результаті лінгвістичного переосмислення теорії психоаналізу вчений розробляє структурно-семіотичну теорію суб'єкта, де він позбавлений субстанційності, а його сутність або, скоріше, її видимість розкривається лише через ідентифікацію/конкуренцію з іншими та входження в символічний порядок (Великий Інший). Лаканівський суб'єкт – децентрований суб'єкт (\$) або «суб'єкт розриву», котрий перебуває під владою бажання як десуб'єктивованої енергії ствердження, а тому Его є всього лише видимою його частиною (феноменальний рівень), за якою приховується вражаюча несвідома частина. Водночас сам цей суб'єкт не є до кінця чимось цілком суб'єктивним, скоріше, «об'єктом всередині суб'єкта», не в останню чергу за рахунок «третього порядку Буття», тобто мовної реальності.

У свою чергу культура, згідно з Лаканом, – результат дебіологізації та символізації бажання, закріплення дискретності через відтермінування задоволення або ж локалізація суб'єктом себе в розриві «між-існування», що породжує «простір нестачі» або «нестачудо-буття». Вона є репрезентацією «\$» у межах Символічного і виникає внаслідок дисбалансу і травматичного розриву людини з природою як континуальністю задоволення. Тому лаканівський позасвідомий суб'єкт детермінований силовим полем і структурними особливостями мови, що перетворює його на «агента символічного порядку» і «атрибут» культури.

Незважаючи на низку недоліків структурного психоаналізу французького філософа (редукція соціальних інтеракцій до семіозису, соціальної символіки до мовної; абсолютизація ролі означника в структурі знаку; двозначне та нечітке трактування символічного регістру; ігнорування динаміки соціально-культурних структур через елімінацію антропологічної проблематики та ін.), його підхід радикально вплинув на онтологічні й епістемологічні концепції постмодернізму, «нову термінологію» сучасної філософії і використовується сьогодні багатьма дослідниками як методологічний інструментарій для аналізу культури та гуманітарної сфери загалом.

Список використаної літератури

1. Більченко Є. Суб'єкт. Символічне. Розрив : монографія. Київ : Ін-т культурології НАМ України, 2020. 304 с.
2. Борисова-Железна К.О. Культура і особистість у психоаналітичному дискурсі теорії Жака Лакана. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. Вип. 1–2 (149–150). С. 83–91.
3. Дем'янюк М.Б. Лаканівська топика: інтерпретація і дискурсивна практика. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2015. Вип. 7. С. 45–48.

4. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / пер. с англ. В. Софронов. Москва : Художественный журнал, 1999. 234 с.
5. Жижек С. Як читати Лакана / пер. з англ. П. Шведа. Київ : Komubook, 2019. 168 с.
6. Кирилова О. Лаканівська істина в танатологічних вимірах. *Культурологічна думка*. 2013. № 3. С. 68–72.
7. Кирилова О.О. Знання, істина, смисл за Жаком Лаканом: освітні виміри. *Мастеріум: Культурологія* : збірник наукових статей. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». 2013. Вип. 52. С. 20–25.
8. Кирилова О.О. Жіночий суб'єкт як «суб'єкт подвійного розриву» у філософсько-культурологічному психоаналізі Жака Лакана. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 07 : «Релігієзнавство. Культурологія. Філософія»*. 2019. Вип. 41 (54). С. 38–44.
9. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном, или судьба разума после Фрейда. *Консультативная психология и психотерапия*. 1996. Т. 4. № 1. С. 25–58.
10. Лакан Ж. Четыре основные понятия психоанализа. Семинары: Книга XI. 1964 / пер. с фр. А. Черноглазова. Москва : Изд-во Гнозис, Изд-во Логос, 2004. 304 с.
11. Лакан Ж. Этика психоанализа. Семинары: Книга VII (1959-60). Москва : Логос, 2008. 416 с.
12. Мазин В. Введение в Лакана. Нежин : ООО «Издательство «Аспект-Поліграф», 2010. 212 с.
13. Нелін Є. Концепція дискурсів і лінгвістичний психоаналіз Ж. Лакана. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2020. Vol. VIII (95). P. 84–87.
14. Петров Д.Б. Культура, наука і релігія в структурному психоаналізі Жака Лакана. *Известия Саратовского университета. Серия : «Философия. Психология. Педагогика»*. 2009. Т. 9. Вып. 1. С. 40–44.
15. Рудінеско Е., Бадью А., Лакан Ж. Сучасність минулого. Діалог / пер. з англ. П. Шведа. Київ : Komubook, 2020. 120 с.
16. Симчич М.В. Візуальна репрезентація психоаналізу: Лакан та/через Далі. *Наукові записки НАУКМА. Серія : «Теорія та історія культури»*. 2006. Т. 49. С. 97–101.
17. Сухіна О. Культурологічної інтенції лаканівської психоаналітичної концепції суб'єкта. *Культура і сучасність*. 2014. № 2. С. 54–59.
18. Узландер Д. Многомерный субъект: верующий в «воображаемом», «символическом» и «реальном» регистрах. *Логос*, 2016. Т. 26 (6). С. 21–56.
19. Sayer D. Incognito Ergo Sum: Language, Memory and the Subject Theory. *Culture and Society*. 2004. Vol. 21. №.6. P. 67–89.

POST-FREUDIANISM CONCEPTION OF JACQUES LACAN CULTURE IN THE CONTEXT OF “NEW” THEORY OF SUBJECTIVITY

Igor Pecheranskyi

*Kyiv National University of Culture and Arts,
Department of Philosophy and Pedagogy
E. Konovalets Str., 36, 01601, Kyiv, Ukraine*

In the article the connection between the structural-semiotic theory of a subject and doctrine about culture in the frames of linguistic psychoanalysis of Jacques Lacan as the influential direction of semiotic – oriented culturalphilosophy in XX century is opened. The actualization of Lacan culturalphilosophy is due to the urgent need in understanding the modern socio-cultural situation and related challenges, and also the necessity of developing the studying courses in culture methodical problems learning and implementation

them into the educational process in the Ukrainian higher school. One of the important aspects of Jacques Lacan's "post-Freudianism" is the creation in the result of linguistic rethinking of the structural-semiotic theory of subject psychoanalysis, freed from the dogmas of transcendentalism and illusions about the possibility of absolute knowledge outside the field of subjectivity. Lacan's subject is, firstly, a non-substantial subject who is opened only through the identification/competition with others and entrance into the symbolic order (Big Other), and, secondly, a decentralized subject or a "subject of rupture" when EGO is a phenomena level of deep subconscious desire which is embodied in language. And supporting this rupture forcibly through the synthesis and centering with its ability to discharge, compensation, and addition. It is important that this very subject is not till the end absolutely subjective, rather, it is the "object inside subject" at the expense of "the third level of Entity", otherwise, language reality.

The thesis is substantiated that the culture according to Lacan is the result of debiologization and symbolizing desire consolidation of discreteness through the postponement of pleasure, or subject localization themselves in rupture "between existence" which births "space of shortage" or "shortage-to-existence". It is a representation of "\$" in measures of Symbolic and is a consequence of traumatic rupture between human being and nature as a continual pleasure. Lacan's unconscious subject is determined by "de-semiotic" language which transforms him into "agent of symbolic order" and "attribute" of culture.

Key words: Jacques Lacan, structural psychoanalysis, "post-Freudianism", culturalphilosophy, culture, the structural-semiotic theory of a subject, signifier, shortage.